

Itäinen ja läntinen sivilisaatio Euroopassa ja Suomessa¹

OLAVI HEIKKINEN

Maantieteen laitos, Oulun yliopisto

Kylmän sodan jälkeen kulttuuritekijät ovat saaneet lisääntyvää huomiota ja merkitystä. Kulttuuriin perustuvat sivilisaatiot ovat käyneet poliittisia liitoutumia tärkeämmiksi. Tästä johtuen myös yhteisöt syttyvät nyt entistä herkemmin juuri sivilisaatioiden välisillä rajavyöhykkeillä (Huntington 1996). Näin on tunnetusti tapahtunut entisessä Jugoslaviassa, jossa länteen leimautuvat kroaatit, itää edustavat ortodoksiset serbit sekä itää ja islamilaisuutta edustavat muslimit aloittivat riitan presidentti Titon kuoltua, kommunismin kaaduttua ja kylmän sodan päätyttyä. Entisen Jugoslavian kansalaisilla ei enää ollut yhteistä tai edes yhdistävää identiteettiä. Tällaiset riidat liittyvät ihmisten identiteettiin, joka määräytyy kulttuuritekijöistä, kuten syntyperästä, uskonnosta, kielestä, tavoista ja arvoista.

Euroopan monenkirjavasta historiasta hahmotuvat itä ja länsi antiikin ajoista muotoutuneine olemuksineen. Idän ja lännen rajavyöhyke erottuu hyvin selvänä juuri riitojen repimässä Jugoslaviassa, mutta myös Puola, Baltian maat ja Suomi ovat kokeneet monet kuritukset paljolti siksi, että ne sijaitsevat idän ja lännen rajalla tai vain niukasti lännen puolella (kuvat 1 ja 2). Toisen maailmansodan tiimoilta idän kommunismin työnsi poliittista itä-länsirajaa puoleksi vuosisadaksi länteen päin. Nyt, kommunismin luhistuttua, poliittinen länsi palaa lähemmäksi vanhoja linjoja. Lännen järjestöt ja liittoutumat, mm. Nato ja Euroopan unioni, ovat lähestymässä läntisen sivilisaation »perinteistä» itärajaa, mikä on aiheuttanut paljon keskustelua.

Gravitas ja levitas, lännen ja idän luojat

Antiikin aikoina Välimeren piiri jakautui asenteellisesti kahtia. Muodostui kaksi kulttuuripiiriä, joita voidaan kuvata lyhyesti termeillä *gravitas* (raskaus) ja *levitas* (keveys). Läntinen roomalaisuus edusti *gravitasta* – ulkoisesti arvokasta käytöstä, patriotismia ja rationaalisuutta. Se myös edusti pitkään agraarikulttuuria, jolle ovat luonteenomai-

sia staattisuus, joustamattomuus ja tinkimättömät asenteet vieraita tapoja ja ihmisiä kohtaan. Välimeren itäosien kreikkalaisuus ja foinikialaisuus edustivat puolestaan *levitasta*: rentoa supliikkia, kansainvälisyyttä ja myös osoitettua tunteikkautta. Paljon nähneinä he olivat käytökseltään letkeitä ja asenteiltaan sopeutuvia. Juurevien roomalaisten mielestä he olivat suulaita vipeltäjiä. *Graeculus* – pikku kreikkalainen, kreikkalaisvinttiö – olikin roomalaisten käyttämä halventava nimitys kreikkalaisista. Näin rakentui perusta Euroopan läntisen ja itäisen sivilisaation muodostumiselle jo varhain esikristillisellä ajalla.

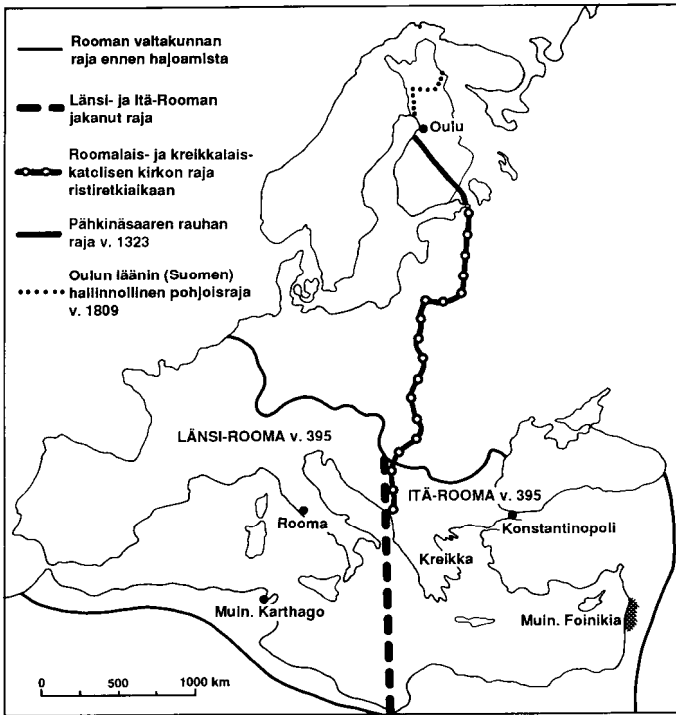
Eivät olleet aina roomalaisetkaan varmoja arvoistaan. Esimerkiksi noin vuosina 50–135 jKr. elänyt roomalainen Juvenalis (*Satura* III: 73–78, 86–93) kummasteli latinankielisen satiirikokoelmansa kolmannessa satiirissa monimielisesti kreikkalaisen olemusta:

Kreikkalainen on terävä-älyinen, sietämättömän röyhkeä, eikä puheesta tule loppua kirveelläkään. Minä häntä olisi pidettävä? Hän voi näyttäytyä meille millaisena hyvänsä: grammatikkona, reettorina, maanmittarina, maalarina, lääkärinä tai taikurina; mitäpä ei kreikkalaisvinttiö nälissään keksisi. Kun vain usutat, hän kapuaa vaikka taivaalle.

Tämä kansa on lahjakasta imartelemaan, se ylistää oppimattoman kaunopuheisuutta, ruman ystävän kasvoja, ja vertaa nälkäkurjen kenokaulaa gigantin kanssa taistelevan Herakleen hartioihin, ja ihastelee käheää ääntä, joka soi kiimaista kukkoakin viheliäisemmin. Kyllähän meidänkin näitä sopii yrittää kehua, mutta heitä vielä uskotaankin. (Käännös latinasta Seppo Heikkinen)

Tällaisten satiiristen kuvausten tarkoitus lienee ollut paitsi kreikkalaisten myös roomalaisten ja koko inhimillisen sivilisaation ironisointi: että joku halveerattu vinttiö pystyikin kaikkeen inhimillisesti maininnan arvoiseen. Roomalaisilla siis oli kaksinainen suhde kreikkalaisuuteen, hieman kuten suomalaisilla »EU-kierouteen»: Euroopan unionia arvostetaan samalla kun yritetään esittää, että meissä on muka jotain alkuperäistä aitoutta, josta europolureilla ei ole tietoa. Jos esitetty asetelma istutetaan Suomeen, niin *gravitasta* ja länttä edustaa se alue, joka kuului jo varhain pelto-

¹ Katsaus perustuu kirjoittajan helmikuussa Helsingissä pitämään Suomen Maantieteellisen Seuran vuosikokousesitelmään »Itä ja länsi Euroopassa».

Kuva 1. Välimereltä Pohjolaan kulkee eriklaisista osista koostuva rajavyöhyke, joka osoittaa, miten Eurooppa repeytyi itäiseksi ja läntiseksi sivilisaatioksi. Jakoon johtivat kulttuuriset, uskonnolliset ja poliittiset tekijät.

viljelyn piiriin. Näiden alueiden varsinaissuomalaiset, uusmaalaiset, hämäläiset ja pohjalaiset ovat jo pitkään olleet isiltä perityn maan kuokkijoita ja viljelijöitä. Muinaisten roomalaisten tapaan heillä on paikalleen asettuneiden jäyhät tavat ja pysyvät arvot. Sen sijaan kaskeavat savolaiset ja karjalaiset siinä kuin Kainuun tervanpolttajatkin edustivat enemmän väliaikaisuutta. Noilla mailla kiertelivät myös itärajan takaa tulleet vienanekarjalaiset kaupustelijat, laukkuryssät. He olivat sijoilleen ankuroituneiden länsisuomalaisten mielestä epäluotettavia kulkureita, niin kuin kreikkalaiset ja foinikialaiset roomalaisten silmissä.

Rooman hajoaminen voimistaa itä-länsijakoa

Roomalainen Marcus Porcius Cato eli Cato vanhempi (234–149 eKr.) toisteli pitkin elämänsä lausetta »Ceterum censeo Carthaginem esse delendam» (»Muutoin olen sitä mieltä, että Karthago on hävitettävä.»).

Mikä oli miehiään tuo tuhon vaatija? Alkuelämänsä Cato eli maaseudulla ja astui sitten sotapalvelukseen. Osin varmaan taustansa vuoksi hän vastusti ankarasti tapojen turmeltumista ja ylellisyyttä. Kreikkalaisessa sivistyksessä hän näki turmion siemenen. Hän oli vanhan ajan roomalaisuuden perikuva: jäykkä, omanarvontuntoinen ja yk-

sinkertainen – toisenlainen kuin Juvenaloksen kuvaama kreikkalainen.

Karthago puolestaan oli foinikialaisten perustama kauppasiirtola. Foinikialaiset olivat Caton mielestä kreikkalaisiakin epäilyttävämpiä, pelottavia huijareita, jotka harjoittivat tuottoisaa kauppaa Rooman edustalla (kuva 1).

Cato vanhempaa, roomalaista *gravitasta*, kuvataan oivallisesti noin vuosina 50–125 jKr. eläneen kreikkalaisen filosofin ja historioitsijan Plutarkhoksen elämästä kertovassa teossarjassa, joka on saatavana myös englanninkielisen käännöksen kanssa (Perrin 1914). Niistä voidaan lukea monia Caton ajatuksia, mm. se, että »kreikkalaisten sanat syntyvät huulilla, mutta roomalaisten sanat kumpuavat sydäimestä». Plutarkhoksen kirjoitukset merkitsevät tärkeää askelta kreikkalais-roomalaisen kaksoiskulttuurin sisäisen tasoittumisen tiellä.

Pari vuotta Caton kuoltua roomalaiset hävittivät Karthagon maan tasalle. Sitten, 300-luvun lopulla jKr., myös »Ikuinen Rooma» lopullisesti hajosi (kuva 1). Länsi-Rooma, johon kuuluivat Rooman imperiumin läntiset provinssit sekä Italia ja sen mukana Rooman kaupunki, jakautui pian barbaarivaltioiksi. Sen sijaan itäiset provinssit, joissa puhuttiin kreikkaa ja joissa elämäntapa ja ajatusmaailma olivat kreikkalais-itäisiä, välttyivät

tuholta ja säilyivät Itä-Rooman keisarikuntana vielä tuhannen vuotta.

Rooman valtakunnan jaon pohjalta myös jo valtakunnasokonnoksi ehtinyt kristinusko jakaantui entistä selvemmin länsimaiseen ja itämaiseen kirkkoon eli roomalaiskatoliseen ja kreikkalaisekatoliseen (ortodoksiseen) kirkkoon. Niiden etäännyminen johti lopulta vuonna 1054 täydelliseen eroon. Lännessä kirkon keskuspaikkana oli luonnostaan Rooma ja idän puolestaan Itä-Rooman pääkaupunki Konstantinopoli.

Sitten 1200-luvulla mongolit, Tšingis-kaanin joukot etunenässä, kurittivat Itä-Eurooppaa. Islamilaisuuteen kääntyneet turkkilaiset, osmanit, hallitsivat myöhemmin vuosisatoina laajoja alueita entisestä Itä-Rooman keisarikunnasta. He myös valloittivat vuonna 1453 sen pääkaupungin ja aiheuttivat koko Bysantin keisarikunnan tuhon. Osmanien valtakunta ulottui lännessä Euroopan idän ja lännessä rajavyöhykkeelle, mm. tänään niin riittaisaan monien uskontojen Bosniaan. Myös monikansallinen Venäjä levitti valtaansa idässä. Kaikki nämä suuret tapahtumat muoivasivat itäisen Euroopan sivilisaatiota, mutta niiden välittömät vaikutukset eivät ulottuneet läntiseen Eurooppaan.

Kahden sivilisaation raja Suomessa

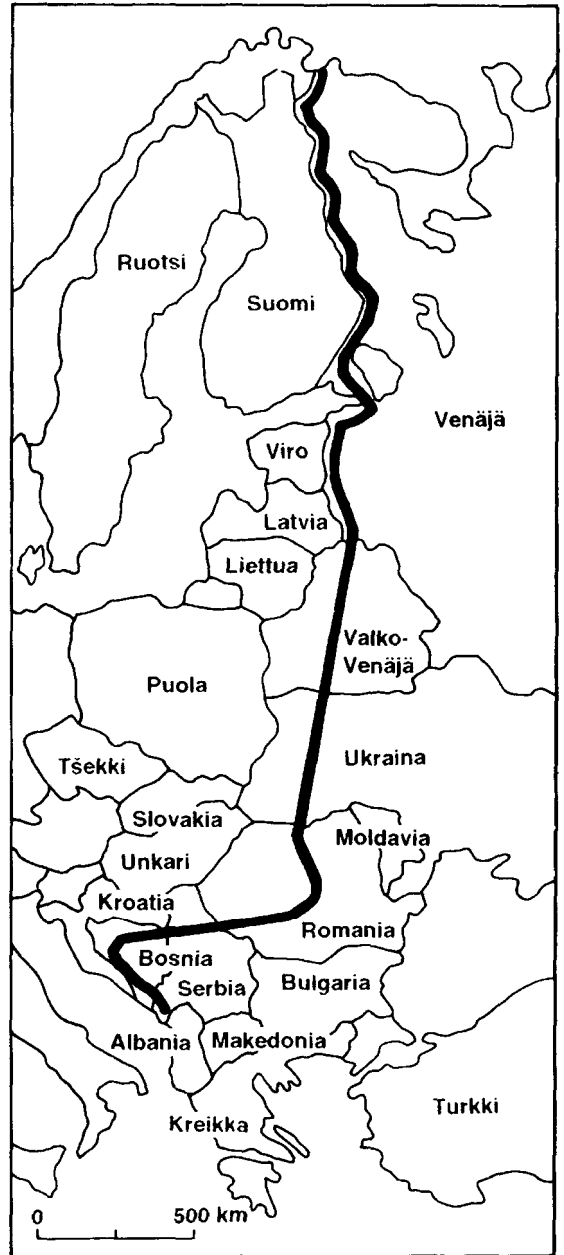
Vuonna 1323 linjattiin itäiseltä Suomenlahdelta Perämerelle kulkeva Pähkinäsaaren rauhan raja, joka myötäili ikivanhoja heimorajoja ja jakoi Suomeksi virallisesti länteen ja itään. Tuota rauhaa edeltäneenä Suomeen suuntautuneiden ristiretkien aikana länttä edustanut roomalaiskatolinen kirkko juurtui maamme länsi- ja eteläosiin ja loi pohjan länsimaiselle yhteiskuntajärjestykselle.

Sen sijaan itäiseen Suomeen tunkeutui idän kreikkalaiskatolinen, ortodoksinen kirkko – idän kristillisyys. Se lienee saapunut Karjalan kautta pitkin idän vanhoja kauppateitä jo 900-luvulla, vaikka varsinainen käännytys alkoi myöhemmin.

Suomessa siis kohtasivat länsi ja itä, Rooman kirkko ja Kreikan kirkko. Länsi- ja Itä-Suomen kulttuurieroilla on niin ollen konkreettinen pohja. Tuosta sivilisaatioiden kohtaamisesta koitui vuosisatoja riitoja kreikanuskoksen Venäjän ja tuolloin roomalaiskatolisen Ruotsin välille.

Vanha rajavyöhyke jakoi ja jakaa yhä Suomen. Lännessä roikkuivat pitkään kovat reikäleivät varjaisissa, kun idässä mussutettiin pehmeää leipää tai piirakkaa. Reet, sirpät ja veneet olivat erilaisia siinä kuin pihapiirien rakennustavatkin.

Monia saattaa kummastuttaa, että myös Pohjanlahden perukat kuuluivat vanhastaan itään (kuva 1), sillä ne näyttävät jääneen Pähkinäsaaren rauhassa Venäjälle. Paavo Haavikko (1996) valottaa kirjassaan *Nuijasota. Sisällissodan vuodet 1596–*

Kuva 2. Euroopan itäisen ja läntisen sivilisaation nykyinen raja Huntingtonia (1996:159) mukailten. Euroopan läntinen sivilisaatio rajoittuu idässä ortodoksiseen maailmaan. Entisen Jugoslavian alueella se kohtaa myös islamilaisuuden.

1599 asiaa mielenkiintoisesti. Hän perustelee, että Perämeren Kemi, Iijoki, Siikajoki sekä Pattijoki ovat kaikki aina kuuluneet Turun hiippakuntaan.

Pähkinäsaaren rauhan rajasta Haavikko (1996: 48–49) toteaa, että sen pohjoisesta kulusta on ol-

lut väärä käsitys vuosisatoja. On haettu rauhansopimuksen paikannimien mukaista rajalinjaa, vaikka tuon ajan tapaan tehtiin täällä pohjoisessa kahden valtakunnan kiinteästi hallitseman alueen lisäksi sopimuksia myös yhteiskäytössä hyödynnettävistä alueista. Novgorodin rajakirjaan merkittiin Venäjän nautinta-alueen ulottuminen Pohjanlahteen saakka. Ruotsin yhteisnautinta-alue ulottui aina Kantalahteen asti. »Aikalaiset tämän tiesivät ja tunsivat itsestäänselvästi, mutta aina meidän päiviimme on väärä käsitys rajalinjan luonteesta ja kulusta hallinnut suomalaista historiankirjoitusta», toteaa Haavikko (1996: 49). Näin voidaan katsoa, että Pähkinäsaaren rauhan varsinainen rajalinja erotti pohjoisessa perinteisesti länteen kuuluneita alueita idän puolelle. Vanhan idän ja lännen raja ei siis mm. tästä syystä esimerkiksi Oulun leveyksillä yhdy Pähkinäsaaren rauhan rajaan.

Itä ja länsi kirjallisuudessa

Kaunokirjallisuus kuvastelee kulttuuria ja kulttuurikäsitteitä, minkä osoittivat jo esimerkit antiikin kirjallisuudesta. Myös Itä- ja Länsi-Suomi eroavat toisistaan kirjallisuudessa. Itäsuomalaisuutta, *levitasta*, edustaa satiirisen kainulaiskirjailija Veikko Huovisen »Ammattimainen puolueenhaukkuja» kirjasta *Rasvamaksa* (1973: 71–81). Läänttä, pohjalaisuutta ja gravitasta kuvataan esimerkiksi akateemikko Paavo Haavikon (1996) *Nuijasota*-teoksessa.

Veikko Huovisen »ammattimainen puolueenhaukkuja» Väinö Kirsikkala hankkii leipänsä pikku kylässä puhumalla sopivasti politiikasta valiten sanansa keskustelukumppanin mukaan. Kerankin Kirsikkala jututti, makeili ja kiihotti keskustapuoluelaisen Jacobson-Ikkalan niin, että tämä tarjosi hyvän päivällisen juttuseuran kunniaksi ja pitkittämiseksi. Täysivatsaisella kotimatalla Kirsikkala sitten lauleli ja filosofoi:

Antaapa päivien mennä ajan yksitoikkoisuudessa, sanomattomassa ikävyydessä. Huomenna haukutaan kokoomus, ylihuomenna liberaalit...
...on puolueita Suomessa, ja osallistuva ihminen arvostelee niitä. Osallistu. Viihy. Elä turhauvu. (Huovinen 1973: 81)

Ammattimainen puolueenhaukkuja Väinö Kirsikkala on *levitas*-tyyppi, kuten myös kirjailija Veikko Huovinen. Ilveillen hän päättää kirjoituksensa huudahdukseen »Osallistu. Viihy. Elä turhauvu.» Huovinen käyttää siis *asyndeettistä trikolonia*, tuota taidekeinoa, jonka on tarkoitus antaa lausumalle ytimekkyyttä. Tunnettu on Caius Julius Caesarin (102–44 eKr.) ylpeä viesti voittoa sodasta: »Veni, vidi, vici.» (»Tulin, näin, voitoin.») Voitokkaasti ruokansa puhuneella Väinö

Kirsikkalalla on loppuhuudahduksessaan sama juhlava muoto mutta kansanomaisen ilkkurinen sisältö. Hän on Itä-Suomen *graeculus*.

Huovisen ammattimainen puolueenhaukkuja on lisäksi tyyppillinen loinen. Antiikissa loiset olivat elinkeinoton luokka, joka elätti itsensä kärkekymälä ruokaa lähiseudun varakkailta. He suorittivat suosijoilleen satunnaisia palveluksia ja saattoivat toimia kotiopettajina ja »seuraneiteinä» lähinnä supliikkiinsa turvaten. Loinen kuului myöhäisen kreikkalaisen komedian vakiohahmoihin ja esiintyy myöhemmin mm. roomalaisten Plautuksen ja Terentiuksen huvinäytelmissä.

Marcus Porcius Cato, tuo roomalainen *gravitas*-tyyppi, varoittaa teoksensa *De agri cultura* (Maan viljelyksestä) alussa tilanhoitajaa suosimasta loisia sanoen »Parasitum ne quem habeat» (Cato VII: 4).

Akateemikko Paavo Haavikon *Nuijasota*-kirjan Pohjanmaan kuvauksesta huokuu puolestaan *gravitas*, patriotismi, juurevuus. Kirjan viimeinen kappale on mahtisanaista vuorisäärän väkevää tekstiä:

Niin tuli Pohjanmaasta se Pohjanmaa joka se aina on ollut ja on oleva. Lakeudella on kaikki nähtävissä. Kun tulee mies ovesta ulos niin jonnekin siitä on lähde. Amerikkaan, aittoihin, herätyksiin, puukkotappeluihin, sotaan taikka vankeilaan. Se on miehen tietä. Ilman viiletessä on miehellä lakeudella itseään pitempi varjo, joka auringon laskiessa yltää lakeuden poikki. Leikkaa sen kahtia. Ja herää pohjalainen nainen, jonka moni uskoo tuntevansa koska on hänet nähnyt, mutta joka ei ole lähempi tuttu edes oman itsensä kanssa. On sen verran selkärankaa, että pitää etäisyyttä peilissä näkyvään hahmoonsa, ja sitä tarvitaan. Hän on pohjalaisen miehen nainen eikä hänestä lähde mustaa varjoa pimeässä eikä kirjavaa auringon paistaessa. Ja talven pimeässä taikka kesän yöttömässä yössä kun valo puseruu lakeuden ylle ja peittämättömistä ikkunoista ja ikkunaruduista hän kuulee äänettömyyden. Sillä tavalla lakeus puhuu. (Haavikko 1996: 226)

Pohjoisin Suomi sen sijaan ei istu historialliseen länsi-itäjakoon. Eikä ihme, sillä tuo pitkään hallinnollisesti yhteen kuulunut alue asutettiin kiinteästi myöhään eri puolilta Suomea tulleilla.

Varsinaiseen Lappiin ei syntynyt suomalaista asutusta ollenkaan vielä keskiajalla, ja kiinteä uudisasutus ylsi sen pohjoisimpaan osaan vasta tämän vuosisadan alussa. Valtiolliset rajat olivat pohjoisessa pitkään hämärät ja maastoon merkitsemättömät. Oulun läänin ja samalla Suomen hallinnollinen pohjoisraja kulki vielä ennen Suomen liittämistä Venäjään, vuonna 1809, Perämeren pohjoiskulmasta Rovaniemen ja Kemijärven seutujen pohjoispuolitse koilliseen.

Eurooppalaisen sivilisaation näkökulmasta Lappi edustaa luonnon eksotiikkaa, pioneerialuetta, luontaisen rajattomuuden perinnettä.

Kulttuuri ja politiikka

Myös historioitsijoiden käsitykset Suomen asemasta ja historiasta ovat muuttuneet ajan myötä (Ahtiainen & Tervonen 1996). Nykyään ei korosteta Suomen ykseyttä tai yhdenmukaisuutta niin kuin usein aikaisemmin. Suomessa nähdään nyt paitsi itä ja länsi, myös etelä ja pohjoinen. Lisäksi on uskontojako luterilaisuuteen ja ortodoksisuuteen. On suomea, ruotsia ja saamea puhuvia. Maan eri osilla on maantieteellisen sijaintinsa ja kulttuuriperinteensä vuoksi oma lemansa ja erilaiset yhteydet Suomen rajojen ulkopuolelle. Koko Euroopan kuva on tietysti Suomea vielä monin verroin kirjavampi. Tästä huolimatta kulttuurien ja sivilisaatioiden itä-länsiasetelma erottuu.

Alueet, aluejärjestelmät ja niiden identiteetit muuttuvat jatkuvasti (Paasi 1996). Saattaahan olla, että esimerkiksi Euroopan unionin ja Naton laajentaminen kauas toisen maailmansodan jälkeiseen Itä-Eurooppaan auttaa yhtenäisen demokraattisen Euroopan rakentamista. Vai onko asia juuri päinvastoin, eli lisäksi esimerkiksi Naton laajeneminen vaikkapa vain läntisen sivilisaation itärajalle (kuvat 1 ja 2) tai entisen Neuvostoliiton rajalle niitä riskejä, joita sen lännessä luullaan eliminoivan? Näin saattaa asian kokea Euroopan idän ydin, Venäjä.

On kulunut vasta muutamia vuosia kylmän sodan päättymisestä ja rautaesiripun romahtamisesta. Jälleen puhutaan yleisesti Euroopan suurvaltojen mahdollisesta etupiirijaosta. Tiedetään, että suurvaltapolitiikka ei useinkaan kunnioita kulttuuriarvoja. Vuoden 1939 elokuussa Saksa ja Neuvostoliitto jakoivat Euroopan etupiireihinsä Molotovin ja von Ribbentropin allekirjoittaman hyökkäämättömyyssopimuksen salaisessa lisäpöytäkirjassa. Helmikuussa 1945 Neuvostoliiton, Yhdysvaltain ja Ison-Britannian johtajat tosiasiallisesti hyväksyivät Jaltassa Neuvostoliiton ja länsiliittoutuneiden etupiirirajan, joka sijoittui Itämeren eteläpuolisessa Euroopassa paljon lännemmäksi kuin Saksan ja Neuvostoliiton keskenään sopima raja

vuonna 1939. Molemmissa rajanvedoissa Suomi jäi idän, Neuvostoliiton, etupiiriin. Poliittisesti ja taloudellisesti Suomi pääsi siirtymään lännen puolelle vasta muutamia vuosia sitten, kommunismin kaaduttua (Astikainen 1997).

Politiikan ja talouden määäämät rajat voivat olla armottomia. Huolella suunniteltuinaakaan ne tuskin osuvat yksin »identiteetiltään luonnollisten» alueiden kanssa, mutta saattavat tehdä hiljalleen »luonnottomasta» »luonnollisen» ja muovata eri alueiden ja väestöryhmien yhteenkuuluvuutta ns. yleisen edun kannalta turvalliseen suuntaan. Vai miten pitäisi suhtautua kysymykseen voidaanko sivilisaatioiden välisiä saumakohtia, heikkousovyöhykkeitä, lujittaa ja ylittää ilman että etnistien ryhmien, uskontokuntien, kansojen ja kokonaisten sivilisaatioiden identiteetti pahasti kärsii?

KIRJALLISUUS

- Ahtiainen, Pekka & Jukka Tervonen (1996). Historiankirjoitus – Kansakunnan kompassi vai politiikan tuuliviiri? *Tieteessä tapahtuu* 8/1996, 18–24.
- Astikainen, Arto (1997). Etupiirit pelottavat. *Helsingin Sanomat* 9.3.1997, D1.
- Cato, Marcus Porcius. De agri cultura. Faksimilia sarsassa *Akademie der Wissenschaften der DDR, Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie, Bibliotheca Scriptorium Graecorum et Romanorum Teubneriana*. 2. p. 138 s. Leipzig 1982.
- Haavikko, Paavo (1996). *Nuijasota. Sisällissodan vuodet 1596–1599*. 232 s. WSOY, Juva.
- Huntington, Samuel P. (1996). *The clash of civilizations and the remaking of world order*. 367 s. Simon & Schuster, New York.
- Huovinen, Veikko (1973). *Rasvamaksa*. 142 s. WSOY, Porvoo.
- Juvenalis, D. Iunius. *Saturae (mit kritischem Apparat herausgeben von Ulrich Knoche)*. 1950. 161 s. Max Hueber, München.
- Paasi, Anssi (1996). Alueellinen identiteetti ja alueellinen liikkuvuus: suomalaisten syntymäpaikat ja nykyiset asuinalueet. *Terra* 108: 4, 210–223.
- Perrin, Bernadotte (1914). *Plutarch's lives (in eleven volumes, with an English translation)*. 2. osa: Themistocles and Camillus, Aristides and Cato Major, Cimon and Lucullus. *The Loeb Classical Library* 47. 631 s.